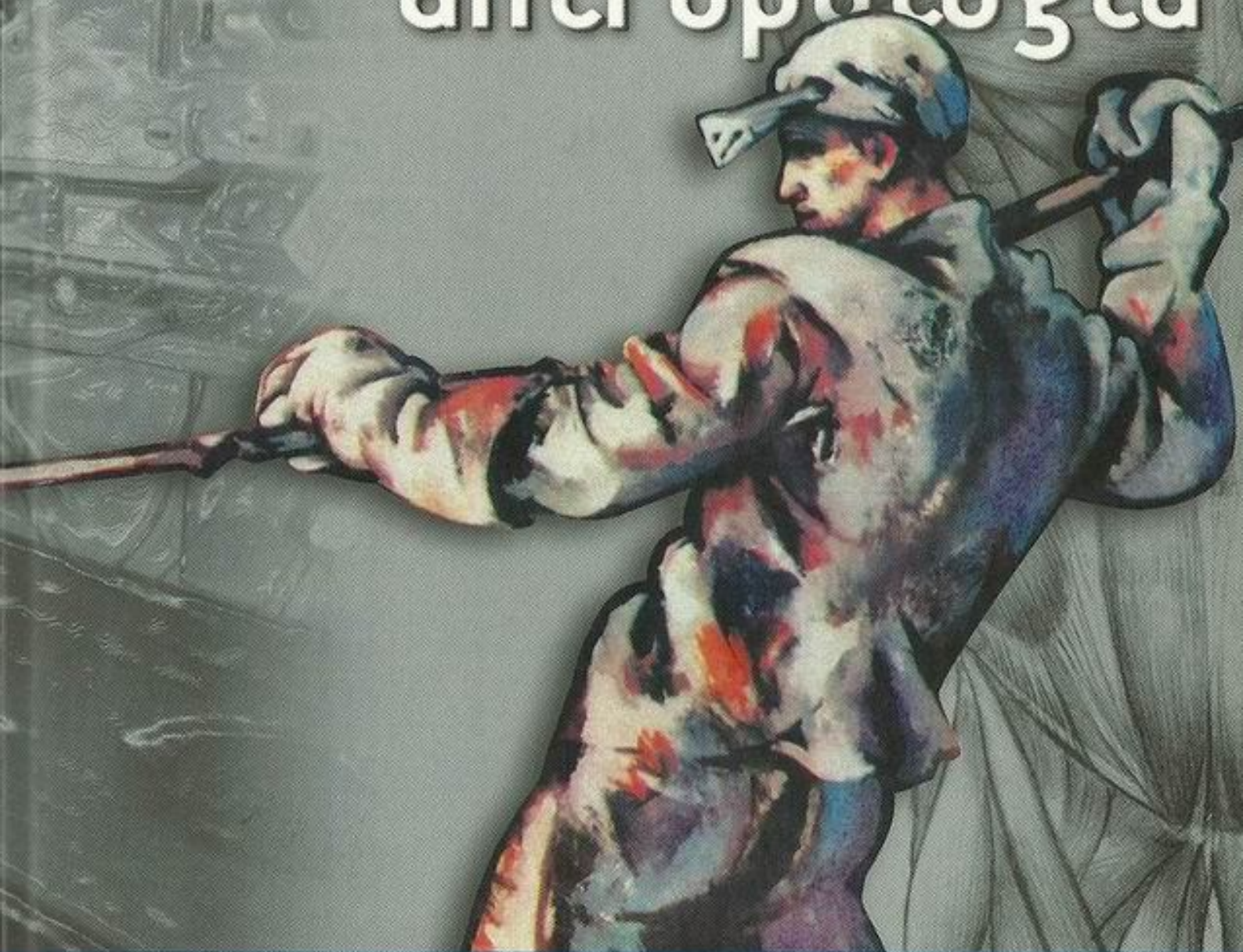

NAPVILÁG

munkás ▶
történet

~
munkás ▶
antropológia

szerkesztette · horváth sándor · pethő lászló · róth eszter zsófia

**munkás ▶
történet
~
munkás ▶
antropológia**

tanulmányok

szerkesztette

Horváth sándor

Pethő László

Róth Eszter Zsófia

**Gyáni Gábor
előszavával**

R. NAGY JÓZSEF

„Te ember, itt mindenki cigány?”

Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata

„Nagyapám már itt dógozott, talán egy évet, amikor elhozta a családot is. A faluba kaptak árendás házat. Ezek a piszkos parasztok még az istállókat is kiárendálták akkor. [...] Mikor nagyanyám először jött Rudabányára, azt kérdezte nagyapámtul: Te ember, itt mindenki cigány?”¹

Természetesen nem volt mindenki cigány. A paraszti közegbe beköltöző buléner bányamunkás felesége itt szembesült először azzal a kulturális más-sággal, ami oly jellemző volt a vizsgált terület majdnem minden falusi munkáskolóniájára.

A dolgozat igyekszik egy kulturálisan és földrajzilag lehatárolt területen belül – Észak-Magyarországon, csak említés szintjén: Lyukóbánya, Perces, Rudolftelep, Alberttelep, Kurityán, Rudabánya, Ormosbánya stb. – vizsgálni az úgynevezett kolóniákban letelepedett munkások *életmódját*, mind a mára már feloldódó hagyományában, mind változásában. Fontos kiemelni, hogy a vizsgálat, illetve az arra épülő tanulmány kizárólag a kisteleplései, kolóniás munkásságra vonatkozik. Elsősorban azért, mert a csoportos munkáslakhelyek fokozottan és hatványozottan magukon viselik az általános munkáséletmód jellemzőit, másrészt még mindig fellelhetők azon egyéni és kollektív *hagyományok*, amelyek a szórványban élő munkásnál már véglegesen eltűntek. Az sem elhanyagolható tényező, hogy ezen települések vizsgálata eleddig – jellemzően még a szocialista idősakra is – erős hiátusokkal és a módszertani megalapozottság fogyatékoságával küszködik.²

¹ Interjúrészlet: VIKTOR, 1981.

² DÉGH Linda az 1953-ban kiadott *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához* című munkáját így kezdi: „A néprajztudomány feladata az, hogy a maga eszközeivel, kutatási módszereivel világítsa meg a munkásosztály történeti múltját is; gyűjtse össze azokat a szó-hagyományban élő emlékeket, amelyek a munkásság kialakulására, életmódjára, harcaira, szokásaira, hagyományaira vonatkoznak; jegyezze fel dalait, mondáit, elbeszéléseit, amelyekből az egyes adatközlők szemléletén keresztül a munkásosztály dicsőséges útja és győzelme bontakozik ki.” Ebben az időszakban, 1951–1953 környékén működött a Munkás-folklor Munkaközösség, neves tagokkal: Dégh Linda, Dömötör Tekla, Katona Imre, Nagy Dezső, Ortutay Gyula.

A dolgozat a kolóniában élő munkások életmódján belül az *etnikus interferenciák (egymásra hatások)* témakörére fókuszál. Az etnikus interferenciák elsősorban a kolóniákban élő, kívülről érkezett, letelepedett munkásság önnön alkotóelemei, az egyes munkáscsoportok között, illetve a letelepedés helyén talált, őslakos magyar vagy tót parasztság között jöttek létre. A kutatás vizsgálja mind a makro- (vallás, munka, család, gazdaság), mind a mikrokulturális tényezők (téralkotás, egyéni- és kollektív mitológiák és szimbólumok, történetek, képek stb.) egymásra hatását, a folyamatos asszimilatív erők változásait, aminek következtében két vagy több hatás egymást erősíti, gyengíti, esetleg teljesen kioltja, de mindenféleképpen valami eredendően újat hoz létre.

Vizsgálataimkor kiindulópontnak tekintetem azt, hogy a munkásosztály kultúrája maga alkotta, önálló logikával rendelkező, autonóm kultúra, amelyet meghatároz a lakótelepi életforma, a zárt, mesterséges térben való lét. Ugyanakkor ebben a létben is fontosak a rítusok, a köszöntés, a folklorisztikus elemek, s nem csupán az elemi létezés, hanem a szociális-társas lét is értékekkel bír. Mindez jellegzetes osztályöntudattal, egységes fellépéssel, politikai aspirációkkal és igényekkel társul. Kutatásaimat a kulturális antropológia munkamódszereivel végeztem, amely ugyanúgy magában foglalja a részt vevő megfigyeléses terepmunkát, a hagyományos interjúkészítési módokat, a mentális régészetet, mint a levéltári, szakirodalmi feltárást, s jellemzően relativista szemlélettel, összehasonlító módszerekkel dolgozik.

A dolgozatomban vizsgált terület munkások általi „kolonizációja” a 19. század második felére tehető. Több, újonnan megalakult cég – a Borsodi Bányatársulat, a Magyar Állami Szénbányák stb. – az addigi, csak bicskabányászatnak nevezhető termelést nagyüzemivé kívánta fejleszteni. Ehhez sem elég embert, sem elég szakképzettséget nem találva a környéken, munkástoborzásokba kezdett a német ajkú bányavidékeken.³

Nagyrészt a középkorban oly sok sikert és gazdagságot megélt felső-magyarországi bányavárosok térségében folyt a munkásfelvétel, de kis számban kerültek ide cseh, lengyel és román anyanyelvű munkások is. A kivándorlásra biztatott népesség, bár kívülről nézve homogénnek tűnt, közel sem volt az. A többszörös konjunktúrát és dekonjunktúrát megélő bányaipar miatt a környéken folyamatos cserélődést, migrációt lehetett megfigyelni.⁴ Ha a bányászat pangott, a szakképzett munkaerő máshol keresett megélhetést, „helyüket tótok foglalták el”,⁵ újabb fellendüléskor visszatértek a képzett munkások. A folyamatos helyváltotatásnak köszönhető, hogy az egyik legkarakteresebb kulturális jellemző, a nyelv is formálódott, így például idegen szavak és hangok tömege került az eredetileg német eredetű lakosság nyelvébe.

³ PODÁNYI, 1980, 2–6.

⁴ EISELE, 1907, 420.

⁵ MRÁZ, 1909, 4.

Az egyik legjelentősebb munkásbocsátó hely Dobsina volt. A többszöri profilváltás (réz, vas, arany) után a múlt század végére a dobsinai kobaltbányák végérvényesen kimerülni látszottak. A városban egyre több lett a munkanélküli.⁶ Ilyen körülmények között érkeztek a bulénerekhez azok a munkástoborzók, akik kisebb részben Amerikába, nagyrészt a Monarchia más országaiba kerestek szakképzett munkaerőt. A Borsodi Bányatársulat szívesen alkalmazott az újonnan megnyitott bányáiba megbízható buléner bányászokat. A helyiekkel, a jobbára paraszti munkaerővel nem boldogultak: „[...] ugyanis nem ritkák azon esetek, amelyekben egyes munkások – a munkarend áthágásával – szegődött munkából, minden alapos szabályszerű felmondás és elbocsátó bizonyítvány nélkül, valamint felvett bérelőlegének elszámolása mulasztásával eltávoznak s a [...] bányamunkát folytató bányászokkal szemben tüntető viseletet mutatnak.”⁷ Ilyen körülmények között a buléner munkások valószínűleg kincsnek számítottak.

Jól mutatja a róluk alkotott képet az alábbi, század eleji jellemzés: „A dobsinai főjellembonása a jószívűség és igaz vallásosság. Hálás, mint gyermek, agg szüleiéről szívesen gondoskodik, később jó férj (esetleg jó anya) jó apa [...] A magyar káromkodási szólásokat alaposan megtanulja és eredetiben talán túlgyakran is alkalmazza. Szája íze szerint magyar szókat szívesen átvesz és átfőrdő német rithmusra és hangsúlyra. [...] Állampolgársági kötelességeit a dobsinai szívesen teljesíti és mód fölött nagy hazafi. [...] Nagyon kedveli a pálinkát, a bort drágálja.”⁸

Az alkalmazásnál erősen latba esett a német nyelv tudása is, hiszen a Borsodi Bányatársulat német érdekeltségű céggé vált főleg ilyen nemzetiségű előmunkásokat keresett. Egyes bányatelepeken, így Percesen, Kurtyánban, de főleg Rudabányán még a század tízes-húszas éveiben is német nyelven történt a jelentéstétel.

S a nyelv is volt az első, amely látványos kulturális másságában interferenciákat okozott. A bevándorlás kezdetén a munkások egy részét parasztházaknál szállásolták el, más részüket az időközben felépített, kolóniában álló ideiglenes faházakban vagy régi cselédlakásokban.⁹ Ezt a telepet a például a bulénerek Tarackosnak, a helyiek Kis-Dobsinának nevezték:¹⁰ „...Énrám sok minden ragadt a német nyelvből, hiszen a régi faházakba születtem, ahol nem is hallott az ember magyar szót. Thern néni meg Kaiser néni, ők vótak a szomszédaink, nem is beszéltek csak bulénerül.”

A meginduló nagyüzemi bányászat szaknyelvét az újonnan betelepült német anyanyelvű bányászok terjesztették el. Ebben az időszakban a vizsgált területen

⁶ EISELE, 1907, 420.

⁷ *Igazgatói levél a Bányakapitánysághoz*, 1881 k.

⁸ EISELE, 1907, 94.

⁹ PODÁNYI, 1980, 5.; LEHOCZKY, 1965, 129–133.

¹⁰ VIKTOR, 1981, 32.

a bányatisztek kizárólag németek voltak, míg az altisztek, bányamesterek, művezetők, elővájárok és mesterek főként a cipszerekből és bulénerekből¹¹ kerültek ki.

Érdekes megfigyelni a helyi magyar és a kívülről jött német nyelv kölcsönhatását. Szokás volt, hogy egy német ajkú bányász mellé több, a helyi parasztságból verbuvált tanulót osztottak be. Amíg együtt dolgoztak, az új bányász kitanulta a szakma fogásait, s mivel a frissen megismert dolgokra nem volt szókészlete, szolgálai és egyben kicsavarva, a saját megszokott hangképzésének megfelelően átvette a német megjelöléseket.¹² Az amúgy sem egyhangú nyelvi szerkezetet színesítendő, a bulénerekkel egy időben, sziléziai, lengyel és szlovák bányászcsaládok is érkeztek Északkelet-Magyarország bányáiba.

Mivel a bulénerek szakképzettségük, szakmai tapasztalatuk mellett beszéltek a német nyelvet is, könnyebben kerültek vezető beosztásba. A helyiek ezt nem könnyen emésztették meg, számukra a németül beszélő vezetőség és a németül beszélő szakmunkások társalgása árulkodásnak tűnt. A nyelvi kirekesztettség érzetét növelte, hogy a tisztai és az altisztai kaszinóba a helyi munkások szinte be sem léphettek, s ha beléphettek volna is, nem értették volna a kizárólag németül zajló beszélgetést. A helyiek gyakran „segnyalóknak, besúgóknak” nevezték őket. Hozzáadódott ez ahhoz az általánosan elterjedt „gyöttment” jelzőhöz, amelyet minden újonnan érkezett megkapott és hordozott évtizedeken át. Így kapta a nem túl hízelgő, de jellemző Porosz-kolónia nevet Borsodnádásd egyik tisztviselő-lakótelepe.¹³

Természetesen a magyar nyelv is hatott a németekre, s nemcsak beszédükben, hanem írásukban is alkalmaztak helyi kifejezéseket. Thern Sámuel térmester a részére kiállított *Bruderdienstbüchel* zárásában már ilyen helyi, magyaros szófüzessel fogalmazott: „Bitte, ein neues Buch.”

A századfordulót követően, s még inkább az I. világháború után az idegen anyanyelvűek elmagyarosítása mind spontán módon, mind szervezeten megindult. A gombamód szaporodó bányász-olvasóegyletek egyik nem titkolt célja a magyar nyelv terjesztése volt. Ugyancsak ebben az irányban hatottak a települési iskolák is, ahol csak magyar nyelven tanítottak. Persze kolóniánként más-más intenzitással zajlott le ez a folyamat. Mert amíg Borsodnádásdon a lemezgyár vagy a bánya közleményeit három nyelven is kifüggesztették, addig más telepeken szinte kényszerítették „magyarosodni” az idegen ajkú munkásokat, s akadt, ahol erre szükség sem volt, hiszen Ormosbányán a magyar nyelvűek aránya 95% felett volt.¹⁴

1928-ban a megszűnt Borsodi Bányatársulat bányáit a magyar érdekeltségű Rimamurány Salgótarjáni Rt. vette át.¹⁵ A német nyelv használata foko-

zatosan visszaszorult, áttértek a magyar ügyintézésre. A sovinizmus árnyékától kísérvé a német tisztviselők jó része visszatelepült morva vagy stájer földjére. Akik itt maradtak, csak megalázó procedúrát végigjárva kaphattak magyar állampolgárságot.¹⁶

Bár a vizsgált területre kis számban még Trianon után is érkeztek idegen nyelvű munkások, jelentőségük fokozatosan csökkent. Az általuk betanított helyi munkások már képesek voltak saját rétegük szakmai tudását reprodukálni. Ha lassan is, de egyre több vegyes házasságot kötöttek. A beköltözők többnyelvűsége miatt ez legfeljebb csak annyi problémát okozott, hogy egyre kevesebbet beszéltek anyanyelvükön. Az akkori idők szellemiségének megfelelően sokan magyarosították a nevüket.¹⁷

Az épített és szociális környezet szintén fontos okozója volt az etnikus interferenciáknak. A bevándorlók merőben új környezetbe kerültek. Általánosságban el lehet mondani, hogy az otthoni, évszázadok alatt kialakított, bányászpolgári értékrenden alapuló életvitelüket nem tudták folytatni. Számukra a költözés hatalmas minőségromlást jelentett, hiszen a beköltözők, a bányák működése idején, kifejezetten jómódban éltek. Adót nem fizettek, városaik kiterjedt szociális hálózattal rendelkeztek.¹⁸ A mai Ormosbánya bányatelepét sem ok nélkül hívták *Ormospusztának*. Új lakhelyeiken kelletlenül fogadták, jöttmentként kezelték őket a helyi lakosok, akik magukat magasabb kultúrájúnak gondolták. Ők úgyszintén.

Pár év alatt alapjaiban változott a betelepülők szociális helyzete – újabb ellenérzést keltve a helyiekben. A beköltöző szakmunkások a betanítás előrehaladtával egyre magasabbra emelkedtek a ranglétrán. Az effektív termelést már szinte kizárólag a betanított bányászok végezték. A betanítókból előmunkások, középvezetők, mesterek lettek. Ezért közel kétszer annyi bért kaptak, mint beosztottjaik. Természetbeni juttatásként lakást kaptak az újonnan épült lakótelepen. Ezek a lakások jóval egészségesebbek, modernebbek voltak a parasztok vert falú viskóinál, annak ellenére, hogy a korabeli vélekedés szerint egy jó bányászlakás mentes volt minden fényűzéstől, elég ha meleg, száraz, jól szellőztethető és tágas.¹⁹

A századforduló előtt a falvakban csupán egy-két kocsmá és vegyeskereskedés működött. A bányászok betelepülésével a helyzet gyökeresen megváltozott. A szolgáltatásokat – szinte monopóliumként – a német ajkú betelep-

¹⁶ Határozat: A községi képviselő-testület egyhangú határozattal kimondja, hogy Koplinger Engelbert, aki 1885. évben Honti községben született, magyar állampolgársága esetén Rudabánya község kötelékébe való felvételét kilátásba helyezi. Rudabánya, 1937. augusztus 3. (A kérelmet 1929-ben adta be!)

¹⁷ „Thern = Tarján, Balasch = Balázs, Kluka = Kömőczy, Krechl = Kővári, Schablik = Solymár, Liska = Litvai, Rozsek = Kárpáti, Kaiser = Köves, Matajzel = Matányi.” BALLA, 1983, 25–26.

¹⁸ EISELE, 1907, 66–72.

¹⁹ LEHOCZKY, 1965, 130–132.

¹¹ Uo., 18.

¹² BALLA, 1983, 18.

¹³ NEMCSIK, 1981.

¹⁴ LEHOCZKY, 1965, 129–133.

¹⁵ PODÁNYI, 1984, 3.

ettek, illetve a zsidók tartották kézben. A bányászoknak ingyenes fürdő, egészségház épült. Nem bányász helyi lakos oda be nem tehetette a lábát. Rudabányán az orvos, az ápolónő, a szülésznő és a gyógyszerész is Dobsináról áttelepült buléner volt.²⁰

A szakképzett beköltözők – jól bevált otthoni mintára – kiépítették saját öngazdálkodó rendszerüket, a Bányatársulást, amely a későbbiekben mint társaság működött tovább. Célja szociális jellegű volt, a munkában megsérült, rokkant vagy megbetegedett bányászokat segítette.²¹ Ez a parasztság eléggé rapszodikus életbiztonságához viszonyítva biztos jövőt jelentett.

Kiváltságos helyzetük, szakmai gyakorlatuk a bányászatban behozhatatlan előnyt jelentett a számukra. A bányaváros jogai védeltséget biztosítottak az ott élőknek. Ebben a közösségben a rétegződés szigorú hierarchiára épült. Minden vegyes összetételű falusi kolónián belül jól elkülönültek a parasztság, a bányászok, a tisztviselők, az előjárók, a kereskedők, az altsztek és a mesterek, valamint az urasági munkások. A bányászok és munkások „kasztya” még tovább tagozódott: vajúrókra, kohómunkásokra, szénégetőkre, kereskedőkre és segédmunkásokra.

A kaszt szó használata ebben az esetben egyáltalán nem túlzott. Egyrészt a csoportok jól elkülöníthetően elváltak, másrészt egymással igen-igen ritkán keveredtek. A Magazinban csakis külön vásárolhattak a tisztviselők, a bányászok, a szakmunkások. A vezetés feltétlen tiszteletet követelt meg az alsóbb beosztásúaktól. Az emberek megszólítása a státustól függött. Ennek megfelelően azt is ez a hierarchia szabályozta, hogy ki kinek köszön előre.

A helyiek és a „gyüttmentek” között a gyakorlatban is megnyilvánultak az ellentétek. A parasztság azzal ijesztgette a fiaikat, hogy bányásznak vagy munkásnak adják. Nehezen voltak képesek elviselni azt, hogy a bányában az általuk lenézett gyüttmentek irányítása alá tartoznak. A kocsmákban gyakoriak voltak a véres verekedések. Nagyon ritkán fordultak elő vegyes házasságok. A szülők legtöbbször megakadályozták a keveredést. Több balladaszerű ének is keletkezett ebben az időben erről a témáról.

További különbségeket tapasztalhatunk vallási téren is. A század végén a terület falvaiban csak református templom állt, de a betelepülők részint lutheránusok, részint katolikusok voltak. 1932–1934-ben Rudabányán épp ezért templomot építettek – Lux Kálmán buléner építéssel – kizárólag bányászok számára.²² Az istentiszteletek jó része németül folyt. A templom belseje is tipikus bányászhangulatot áraszt, hiszen díszítésként bányászjelvények, illetve ásványok szerepelnek. Ugyanígy elkülönült vallásában más kolónia is, hiszen a zömmel református népesség katolikus, evangélikus beköltözőkkel keveredett.

A vasárnapi istentiszteletre járók közül jól ki lehetett válogatni a helyi és a más származásúakat. A bányászok jellegzetesen felvidéki viseletben, díszes övvel, a derékra kapcsolt ünnepi arslédrivel²³ vonultak templomba. Szokásos volt ilyenkor is a csúfolódás, hogy az nem is igazi mester, aki a „seggén hordja a kötényét”.

A különállóság konzerválását elősegítette az, hogy a beköltözők az otthon maradtakkal szoros viszonyt áptak. Jöttek-mentek az emberek, a levelek a szülőhely és az újonnan választott otthon között. A kolóniákban szinte törvényerőre emelkedett mind a nemzeti, mind a szakmai endogámia. Az egyes, nagy szakmai tudással és tapasztalattal rendelkező iparos-bányász dinasztiák²⁴ gyakorlatilag csak egymás között házasodtak, igyekeztek elkerülni a külső féllel kötött frigyét. Több anekdota is szól arról, hogy egyes mesterek szakmai tudásukat csakis rokonainknak, azaz leendő vejeiknek voltak hajlandók elárulni.²⁵ Magára valamit is adó buléner például csakis Dobsináról házasodott, egészen a trianoni döntésig. Paradox módon azonban az új határok megrajzolása után megújult különállóságnak lehetünk tanúi. Rudabánya a Magyarországon maradt bulénernek szellemi és fizikai központja lett. Itt tartották meg például 1926-ban Dobsina város alapításának száz éves évfordulóját.²⁶ Az eseményre az országból és külföldről is érkeztek bulénernek.

A földhöz való viszony nagyon jellegzetes kölcsönhatásokat eredményezett az egyes kolóniákban. A magyar parasztság értékrendszerében a föld központi, világnézetű szerepet játszott, és erős hatással bírt a kolónialakókra. A „kétlakóság” kezdettől fogva ismert jelenség volt a munkáskolóniákban. A földet művelni szándékozó betelepülők számára általában viszonylag nagy mennyiségű, igaz, gyöngye minőségű föld állt rendelkezésre a községek határain. Emellett a telepek lakásainak mindegyikéhez tartozott kisebb konyhakert is. Olyannyira jellemző volt ez a kettős életmód, hogy a mezőgazdasági munkák ideje alatt jelentősen csökkent a bányákban dolgozó szakképzetlen munkások száma. Egyes időszakokban ez a szám a munkáslétszám 26–28%-át is kitevette.²⁷ Egyes helyeken a munkások még summásként is dolgoztak,²⁸ sőt, az 1940-es évek elején a munkaerőhiánnyal küszködő Németországba szegődtek paraszti munkára. A betelepülő lakosságnak népművészete, háziipara, népi hagyományai és népmeséi nem voltak, mert amit betelepülésükkor magukkal hoztak, megváltozott életviszonyaik között hamar elveszítették.

A kolóniák is, mint általában a kötött szerkezetű terek, alapvetően két nagy csoportra oszthatók: *szociopetális térre*, amely az embereket közelebb hozza

²³ *Arschleder* = seggbőr.

²⁴ PODÁNYI, 1974, 208–211.

²⁵ KISZELY, 1997, 96.

²⁶ GOMÓRI, 1927.

²⁷ PODÁNYI, 1980, 7.

²⁸ NEMCSIK, 1976.

²⁰ VIKTOR, 1981, 53.

²¹ BALLA, 1983, 13.

²² SZAKÁLL, 1988, 875.

- HALL, Edward T.
1995 *Rejtett dimenziók*, Budapest, Katalizátor.
- KISZELY Gyula
1997 *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár története 1867–1945*, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár–Montan-Press Kft.
- LEHOCZKY Alfréd
1965 *A borsodi szénbányászat történet*, I. kötet, Miskolc.
- MRAZ Gusztáv
1909 *A dobsinai német nyelvjárás*, Budapest, MTA.
- R. NAGY József
1996 *Munkás alkoholfogyasztók szubkultúrájáról, annak társadalmi megítéléséről*, Miskolc, kézirat.
1998 *A kolónia krónikásai*, dokumentumfilm, Miskolc, Miskolci Egyetem.
1999 *„The factory has no meaning for us any more...” Two case studies*, TICCIH konferenciaelőadás, Miskolc.
- NEMCSIK Pál
1976 A borsodnádasdi kétlaki munkásság életmódjának változása, in *Foglalkozások és életmódok. HOM Évkönyv*, Miskolc.
1981 Adatok a borsodnádasdi munkásság betelepedéséhez, munkamegosztásához és migrációjához (1864–1919), in *Borsodi Levéltári Évkönyv*, Miskolc.
- PODÁNYI Tibor
1974 Rudabánya bányásznemzetségei, *Bányászati és Kohászati Lapok*, III., 208–211.
1980 *A nagyüzemű bányászat 100 éve Rudabányán*, Rudabánya, ÉÁMF.
- SZAKÁLL Sándor
1988 A rudabányai evangélikus templom oltára. *HOM Évkönyv*, XXV–XXVI., Miskolc, 875–879.
- VIKTOR Gyula
1981 Kéziratban lévő, kiadatlan tanulmány, Rudabánya.